

VI JORNADES D'ARQUEOLOGIA DE LES ILLES BALEARS

FORMENTERA

(26 A 28 DE SETEMBRE DE 2014)

VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Formentera, 26, 27 i 28 de setembre, 2014)

2015

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Coordinació:

Antonia Martínez Ortega

Glenda Graziani Echávarri

Editat:

Consell Insular de Formentera

Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial
de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres

i en Ciències de les Illes Balears

ISBN: 978-84-941471-6-6

Dipòsit legal: F 33-2015

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Formentera, 26, 27 i 28 de setembre,
2014) / [Coordinació Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri]- 280 p. ; 21x21 cm. --
ISBN 978-84-941471-6-6

Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri

1. Arqueologia – Formentera – Congressos
902(460.32)

PRESENTACIÓ

Els dies 26, 27 i 28 de setembre de 2014 la Sala de Cultura de Formentera va acollir un acte de primer ordre en el camp de la recerca arqueològica a la nostra comunitat autònoma: les VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Aquest congrés bianual, organitzat per la Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, arribava així, per primera vegada des del seu inici l'any 2006, a Formentera.

De les cinquanta-set comunicacions previstes en el programa, quatre derivaven directament d'intervencions portades a terme a Formentera. En aquesta illa, l'aprovació de la revisió de les Normes subsidiàries i del Catàleg del patrimoni cultural, el 30 de setembre de 2010, va suposar un abans i un després en la documentació i l'estudi del territori des del punt de vista del patrimoni arqueològic, amb l'adopció d'un protocol per a la realització d'intervencions preventives davant qualsevol índex de resta arqueològica, tant en sòl urbà com, sobretot, en sòl rústic. A més a més, també s'han de tenir en compte els tres projectes de recerca arqueològica –tramitats com a intervencions programades– que s'han autoritzat des de 2012 i que avui per avui encara es troben en desenvolupament, dos d'ells centrats en la prehistòria i un en l'època romana.

La Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, incideix no només en la protecció i en la conservació del patrimoni cultural, sinó també, en la investigació i en la difusió. Certament, la recerca i la transmissió del coneixement són dos esglaons indispensables per poder posar en valor el patrimoni històric, sense els quals la protecció i la conservació no tendrien cap sentit. Per aquest

motiu, quan la Secció d'Arqueologia del Col·legi va plantejar al Consell Insular de Formentera la proposta de realitzar-hi les VI Jornades, des d'aquesta administració no només es va valorar com una opció, sinó gairebé com una obligació, entenent que es contribuiria a organitzar un fòrum científic de notable rellevància, encaminat a difondre els resultats de les darreres recerques en arqueologia desenvolupades arreu dels territoris que conformen les Illes Balears.

La publicació de les comunicacions presentades durant les VI Jornades, recollides per escrit en aquest volum en el qual també col·labora econòmicament el Consell Insular de Formentera, constitueixen una altra via per contribuir a la difusió del coneixement científic del patrimoni arqueològic de les nostres illes i, en definitiva, a aproximar-lo més a la ciutadania perquè pugui apreciar el seu valor com a testimoni del nostre passat.

Àrea de Cultura i Patrimoni
del Consell Insular de Formentera

PRÒLEG

És tot un plaer poder presentar aquesta publicació com un recull dels articles presentats a les VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears dutes a terme a l'illa de Formentera durant els dies 27, 28 i 29 de setembre de l'any 2014, fruit de la reunió d'un nombrós i actiu conjunt de professionals del món de l'arqueologia vinguts de totes les Illes Balears, de diversos punts de la península i també de diferents Universitats d'Europa.

La Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, qui té la responsabilitat i el plaer d'organitzar aquestes jornades d'arqueologia autonòmiques amb caràcter biennal, ha comptat aquest any amb el recolzament econòmic i una magnífica predisposició en tots els aspectes del Consell de Formentera, a qui volem donar les gràcies per l'ajuda prestada, la seva col·laboració i, sobretot, per obrir les portes de la seva illa a un projecte com aquest, que intenta consolidar les bases per a posar en comú la tasca arqueològica i la difusió en favor d'una creixent i acurada professionalització de l'arqueologia. Formentera ens ha envoltat com a un marc idoni per exposar els estudis més adients i actuals de l'arqueologia de les nostres illes que conformen l'arxipèlag Balear.

La present publicació ha estat possible gràcies a la voluntat, entusiasme i esforç d'un conjunt de persones que han oferit amb il·lusió el seu temps i tots els recursos disponibles al seu abast. Les jornades i la publicació de les seves actes s'han materialitzat baix la coordinació de les sotasignants en representació de la Secció d'Arqueologia i de Jaume Escandell, en representació de l'Àrea de Patrimoni del Consell de Formentera. Però si des de les primeres Jornades realitzades a Manacor (Mallorca) l'any 2006 impulsades per l'arqueòloga municipal Magdalena Salas, hem arribat fins el dia d'avui ha

estat també gràcies a l'empenta donada per tots els seus assistents i, en especial, als seus participants qui ofereixen els resultats de les seves investigacions per tal de fomentar la molt necessària tasca de difusió del nostre patrimoni arqueològic. A aquelles primeres jornades que semblen quedar llunyanes es va iniciar un aventura amb 12 comunicacions, a les II Jornades dutes a terme a Felanitx es va augmentar la participació fins a 16 comunicacions, seguides per les III Jornades realitzades a Maó on es varen presentar 23, a les IV Jornades celebrades a Eivissa el nombre de comunicacions va arribar fins a 36 i finalment a les V Jornades celebrades a Palma el 2010 es varen presentar 44 comunicacions amb un èxit de participació mai vist a les anteriors que arribava fins als 90 autors. L'augment paulatí i consecutiu de participació d'unes jornades a les següents és un clar èxit que ens ha conduït fins a les presents.

Actualment hem comptat amb la participació de 99 autors que varen presentar 55 comunicacions a Formentera, d'entre les quals s'han presentat per a formar part de la publicació de les Actes un total de 45 articles que engloben des de la prehistòria fins als nostres dies amb temàtiques que inclouen projectes d'excavacions programades, intervencions d'urgència, estudis metodològics, restauració i projectes de difusió. A tots ells, gràcies per la feina i dedicació demostrada, i gràcies també als coordinadors predecessors per donar les primeres passes que obrien el camí que avui podem continuar desitjant que sigui llarg a fi de poder fomentar l'interès per l'arqueologia, lluitar per una professió digna i de qualitat i potenciar el respecte pel patrimoni arqueològic que ens envolta com a llegat històric i cultural dels nostres antecessors.

Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri

SUMARI

LOS ENTERRAMIENTOS PROTOHISTÓRICOS EN CAL DE LAS ISLAS BALEARES: CREMACIÓN O INHUMACIÓN?.....	15	¿QUÉ ALTURA TENÍA LA TAULA DE TORRE D'EN GALMÉS? Vicente Ibáñez Orts	101
Mark Van Strydonck, Louise Decq, Tess Van den Brande, Mathieu Boudin, Damià Ramis, Herlinde Borms, Guy De Mulder		ES ROSSELLS: AHIR I AVUI.....	109
EVOLUCIÓ DE LES COMUNITATS PREHISTÒRIQUES I PROTOHISTÒRIQUES I TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE AL NORD-EST DE L'ILLA DE MALLORCA. PROJECTE D'ESTUDI I RESULTATS PRELIMINARS.....	23	Bartomeu Salvà Simonet, Christoph Rhinne, Dario Weiss, Paloma Salvador, Alejandra Galmés, Javier Rivas, Xisco Bergas, Rafel Font, Celia González, Marion Déppez.	
Jordi Hernández-Gasch, Marc Llobera, Antoni Puig Palerm		ANÁLISIS DE ELEMENTOS DECORATIVOS EN CERÁMICAS POSTALAYÓTICAS DE MALLORCA.....	119
MENORCA TALAIÒTICA. CANDIDATA A PATRIMONI MUNDIAL.....	35	Dario Weiss, Daniel Albero Santacreu	
Joana Gual, Simon Gornés		SOBRE UN POSIBLE SANTUARIO CON ELEMENTOS FENICIOS EN EL CENTRO GEOGRÁFICO DE MENORCA: MONTE TORO.....	129
LA COVA DES FUM (LA MOLA, FORMENTERA). DEL DESCOBRIMENT A LA INDIFERÈNCIA: INVESTIGACIONS A UN JACIMENT OBLIDAT.....	43	Joan C. de Nicolás Mascaró	
Ricard Marlasca, Josep M ^a López Garí		EL YACIMIENTO PÚNICO-EBUSITANO DE SA GALERA (CAN PASTILLA – PALMA).....	141
RESULTATS PRELIMINARS DE LA INTERVENCIÓ A L'ESPAI ENTORN DEL TALAIOT QUADRAT DE S'HOSPITALET VELL (MANACOR, MALLORCA).....	53	Ramón Martín Gordón, Jorge Argüello Menéndez, Silvia Jovani Martín	
Magdalena Salas, Damià Ramis		POZO Y JARRA FUNERARIA EN EL ISLOTE DE SA GALERA (CAN PASTILLA – PALMA).....	153
ANÁLISIS DE DISTRIBUCIÓN ESPACIAL DE LA CERÁMICA DEPOSITADA EN EL ÁMBITO FUNERARIO DEL TURRIFORME ESCALONADO DE SON FERRER (s.VI a.C.).....	63	Ramón Martín Gordón, Jorge Argüello Menéndez	
Manuel Calvo Trias, Jaume García Rosselló, Daniel Albero Santacreu		ESTUDIO GEOARQUEOLÓGICO DEL YACIMIENTO DE NA GALERA (MALLORCA-ESPAÑA).....	161
APROXIMACIÓN A LA EXPLOTACIÓN DE LOS RECURSOS VEGETALES EN CAP DE BARBARIA II: RESULTADOS PRELIMINARES.....	73	Mercedes Alvarez Jurado-Figueroa, Pedro A. Robledo Ardila, Agustín Fernández Martínez, Carlos Alvarez Jurado-Figueroa	
López-Dóriga, I., Picornell, Ll., Camarós, E., Cueto, M., Teira, L., Sureda, P.		TROBALLA DE MINERAL D'ARSÈNIC AL JACIMENT INDÍGENA DEL TURÓ DE LES ABELLES (SANTA PONÇA, CALVIÀ, MALLORCA).....	169
ELS INICIS DE LA METAL·LURGIA A LES ILLES BALEARS: EINES, OBJECTES O MAGIA?.....	81	Joan Camps Coll (†), Antoni Vallespir Bonet	
Salvà Simonet Bartomeu		UNA FOSSA D' INHUMACIÓ ARCAICA A LA NECRÓPOLIS DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA).....	175
LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES AL PATI DAVANTER DEL CERCLE 7 DE TORRE D'EN GALMÉS (MENORCA).....	91	Jordi H. Fernández, Ana Mezquida, Benjamí Costa	
Martí Carbonell, Borja Corral, Antoni Ferrer, Carmen Lara, Joaquin Pons, Irene Riudavets, Carlos de Salort.		CULTURAS ARQUITECTÓNICAS PÚNICAS. MENORCA COMO LABORATORIO DE ANÁLISIS.....	185
		Fernando Prados Martínez, Helena Jiménez Vialás, Joan C. de Nicolás Mascaró, José Javier Martínez García, Octavio Torres Gomariz	

MATERIALS ROMANS DES VELAR DES CUÏTOR (SENCELLES, MALLORCA). RESULTATS D'UNA EXCAVACIÓ PREVENTIVA.....	193	NOVES ACTUACIONS ARQUEOLÒGIQUES AL PORT DE PORTO CRISTO. RESULTATS DE LA CAMPANYA DE PROSPECCIÓ I SONDEJOS SUBAQUÀTICS DEL 2012.....	295
Josep Avellà Lliteras		Sebastià Munar, Albert Martín, Mateu Riera Rullan, Joan Santolària	
COMERCIO DE VINO TARRACONENSE EN MENORCA. NUEVAS APORTACIONES DE LA EPIGRAFÍA ANFÓRICA.....	203	LA CRISIS DEL SIGLO III Y LAS ISLAS BALEARES.....	303
Joan Carles De Nicolás, Piero Berni, Élise Marlière, Josep Torres Costa		Isabel Busquets Porcel, José Miguel Rosselló Esteve	
MATERIALES Y NIVELES DE ÉPOCA ANTIGUA DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA REALIZADA EN LA CASA DE CULTURA, CALLE RAMON LLULL Nº 3 DE PALMA (ISLA DE MALLORCA).....	215	LOS OFICIALES BIZANTINOS EN LAS ISLAS.....	309
María José Rivas Antequera, Mateu Riera Rullan, Damià Ramis Bernad		José Miguel Rosselló Esteve	
PRIMERA APROXIMACIÓ A LA CERÀMICA DE LA VIL·LA ROMANA DE SON SARD (SON SERVERA-MALLORCA).....	225	EL VIDRIO DE ÈPOCA ANDALUSÍ: PROBLEMÀTICA Y BASES PARA SU ESTUDIO EN LAS BALEARS.....	313
Mateu Riera Rullan, Beatriz Palomar Puebla, Francisca Cardona López, Sebastià Munar Llabrés		Miquel Àngel Capellà Galmés, M. Magdalena Riera Frau	
UNA APROXIMACIÓN A LA PRAXIS FUNERARIA EN LA EBUSUS DE LOS SIGLOS II A VIII A PARTIR DEL YACIMIENTO DE VÍA PÚNICA 34 Y JOAN PLANELLS 3.....	235	SETTLEMENT OF IBIZA, SPAIN: FROM ROME TO ISLAM – THE BIOLOGICAL EVIDENCE FROM THE DENTITION.....	323
Glenda Graziani, Juan José Marí Casanova, Maria Llinàs		Girdwood, L.K.; Langstaff, H.; Kranioti, E.F. - The University of Edinburgh	
REIVINDICACIÓN DE LOS ANTIGUOS GRABADOS DE LOS HIPIGEOS PREHISTÓRICOS DE MENORCA: DIODORUS, BONITAS, HONORIUS Y LA CUEVA DE LAS CABEZAS DE TORO.....	249	UNA INSCRIPCIÓN ÁRABE SOBRE EL ASA DE UN ÁNFORA TARDOANTIGUA HALLADA EN FORMENTERA.....	331
Joan C.de Nicolás Mascaró, Vicente Ibáñez Orts, Pere Arnau, Mónica Zubillaga.		Antoni Ferrer Abárzuza, Glenda Graziani, Virgilio Martínez Enamorado.	
NOVETATS I REVISIONS DE INSCRIPCIONS ROMANES DE LES ILES BALEARS.....	261	PRIMERS RESULTATS DE L'ACTUACIÓ ARQUEOLÒGICA SUBAQUÀTICA PREVENTIVA SUBSIDIÀRIA DEL PROJECTE DE DRAGAT A LA ZONA PRÓXIMA A LA BASE NAVAL I COS NOU DEL PORT DE MAÓ.....	343
Marc Mayer		Sebastià Munar, Joan Santolària, Montserrat Anglada	
GLI SPECCHIETTI PLUMBEI DELLE ISOLE BALEARI.....	265	PROYECTO ARQUEOLÓGICO EN ISLA DEL REY.....	351
Giulia Baratta		Amalia Pérez-Juez, Ricardo Elia, Paul Goldberg, Alexander Smith	
CRANIAL VARIATION OF THE IBIZAN POPULATIONS.....	273	RESULTATS DEL SEGUIMENT I DE L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA D'URGÈNCIA PORTATS A TERME A L'ESGLÈSIA DE SANTA MAIA DE MAÓ.....	361
Elena F. Kranioti, Julieta G. García-Donas, Helen Langstaff. Edinburgh Unit for Forensic Anthropology, SHCA, University of Edinburgh		Antoni Ferrer Rotger, Montserrat Anglada Fontestad	
VÍA PÚNICA 34 AND JOAN PLANELLS: DEMOGRAPHIC STUDY OF TWO CEMETERY POPULATIONS FROM IBIZA.....	285	ELS AMICS DELS CLOSSOS DE CAN GAIA, UNA VESSANT SOCIAL EN LA PROTECCIÓ I DIFUSIÓ DEL PATRIMONI.....	369
Julieta G. García-Donas		Miquel Àngel Vicens i Siquier, Pere Bennàssar Bennàssar, Bartomeu Salvà i Simonet	
		PROPUESTA METODOLÓGICA PARA EL ESTUDIO DE MARCAS DE CANTERO A PARTIR DE LA INVESTIGACIÓN EN EL BALUARD DEL PRINCEP (PALMA, MALLORCA).....	377
		Antonia Martínez Ortega	

APROXIMACIÓ A LES ESTRATÈGIES DE CATALOGACIÓ D'ELEMENTS PATRIMONIALS ARQUEOLÒGICS A MALLORCA.....	385
Raquel Barceló Expósito	
LA CONSERVACIÓ PREVENTIVA DE BÉNS MOBLES EN INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES TERRESTRES. PRIMERS AUXILIS.....	391
Laia Fernández Berengué. Helena Jiménez Barrero	
PRIMERES TASQUES DE CONSOLIDACIÓ AL POBLAT DE CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA). LES ACTUACIONS A L'ÀMBIT 9.....	399
Sureda, P., Camarós, E., Cueto, M., Teira, L., Munar, M., Burgaya, B. University of Edinburgh	
INTERVENCIONES DE CONSERVACIÓN Y RESTAURACIÓN EN EL YACIMIENTO DEL ISLOTE DE SA GALERA.....	405
Silvia Jovani Martin	

LA COVA DES FUM (LA MOLA, FORMENTERA). DEL DESCOBRIMENT A LA INDIFERÈNCIA: INVESTIGACIONS A UN JACIMENT OBLIDAT

Ricard Marlasca Martín
Josep Mª López Garí

1. SITUACIÓ

La cova des Fum ocupa un lloc fonamental a l'imaginari col·lectiu dels formenters pel ressò mític i el misteri que sempre l'ha envoltat. El poder evocador de la llegenda contrasta amb l'oblit físic del lloc, que des de la seva imponent talla s'ha vist abandonat a un destí que no li pertocava.

La silueta de la seva entrada es pot esbrinar des d'una embarcació en un dels retalls o cingles que fa el penya-segat de la Mola abocat a la mar de l'oest. Aquest cingle és, i també la cova, el final d'un corriol existent només al cap dels qui el coneixen. Aquest camí de cabres neix on es troba la murada megalítica de sa Cala, a només 325 m de la cova en línia recta, però que representen aproximadament 30 minuts de marxa pel sinuós camí que zigzagueja per la zona mitja del penya-segat. Al llarg d'aquest recorregut anem trobant l'entrada de diferents cavitats, com la de la cova de sa Parra i la cova des Riüets, objecte de diferents campanyes d'excavacions al llarg dels anys 2001 i 2002, o d'altres com la cova des Pas, també de gran interès arqueològic. Aquestes coves es situen a diferents cotes i es que, com ja es va indicar després de les visites a algunes de les cavitats d'aquest indret, es poden identificar diversos nivells per la altitud a la que es troben les coves (Trias i Roca 1875, 15). A grans trets, creiem que es pot parlar de tres nivells d'altitud diferents. La cova des Fum es trobaria al nivell inferior, a 75 m s. n. m aproximadament. La cova de sa Parra a 108 m s. n. m. correspondria a les cavitats situades al nivell superior, molt a prop de la carena del penya-segat, formant un conjunt amb la cova Petita, la cova des Forçats, la cova de ses quatre Boques i sa cova Darrera. La cova des Riüets, a 95 m s. n. m. pertany a un nivell intermedi, en el que també es trobaria la cova de ses Mamelles i la cova de sa Fresca, amb les que esta connectada (Fig. 1).

Ens trobem doncs davant d'un penya-segat al que s'obren un gran nombre de cavitats, la majoria de les quals deu

tenir un potencial arqueològic més ric del que se'ls ha suposat. Com es presenta en un altre treball (Marlasca i López Garí 2015), totes aquestes coves conformen en realitat un conjunt cavernícola de primer ordre, i no només pels seus trets físics o per la seva evident relació espacial, sinó, com defensem, pels seus lligams i el seu us al llarg de la prehistòria. En aquest període, les cavitats d'aquest penya-segat es van convertir en un paisatge intensament fortificat, seguint una lògica defensiva que començaria amb el tancament i control del naixement del camí, amb la construcció de la murada de sa Cala, i finalitzaria a la cova des Fum, totalment tapiada i emmurallada.

Figura 1.- Penya-segat occidental de la Mola, amb l'entrada de la cova des Fum al fons

2.-ANTECEDENTS

Una “teòrica” rondalla recollida a Formentera per en Joan Castelló Guash amb el títol de “Sa cova des Fum” (1976), i per en Gordillo Courcieres amb el nom de “El principe” (1976), és el principal argument per a entendre l’enigmàtica aura que envolta aquest racó de l’illa. La història explica un fet històric que hauria tingut lloc a una cova situada a la Mola. Seguint el seu argument, l’any 1108, el príncep normand Sigurd, en croada cap a Orient, aturà a Formentera i s’enfronta a un grup de “moros” que s’haurien fet forts a una cova fortificada on amagarien un tresor, i des de on fatxendejaven de les seves riqueses. Sigurd i els seus acompanyants, un cop fets enrere a base de pedrades, pujarien dues barques dalt el penya-segat i les despenjarien amb cordes carregades d’homes, per atacar des d’elles l’entrada de la cavitat. Un cop els sarraïns es retiraren a l’interior, Sigurd va poder pujar amb més homes i prendria les muralles. A continuació van fer un gran foc per ofegar amb el fum als que quedarien refugiats darrera un altre mur a l’interior de la cova, i així aconseguiren el botí.

Creiem però, que en realitat aquest mai ha estat un relat popular, si més no abans dels darrers 100 anys. Es tracta de fets que hem de situar en època islàmica, i en tot cas, degueren ser ells, els protagonistes, els que forjarien i donarien vida al relat, transmetent-lo de generació en generació, i d’un àmbit ideològic a un altre. Sembla quasi un miracle que la tradició popular ens fes arribar als nostres dies aquest relat, que hauria trobat el seu reflex erudit a les cròniques escandinaves del segle XIII. El més inquietant, és que tant a la “rondalla” com a les cròniques es descriuria el descens amb cordes, des de la carena dels penya-segats, de les barques carregades d’homes. Poden dos tradicions totalment allunyades, concebre el mateix disbarat?, sembla impensable. A més, donat que Formentera va estar despoblada pràcticament tres segles, des de principis segle XV fins a finals del segle XVII, hauríem de suposar que en realitat, la tradició recollida per la “rondalla”, es va conservar i mantenir a Eivissa, d’on provenen els repobladors moderns de Formentera. D’altra banda, la similitud entre el que es diu a les cròniques i a la rondalla són tan grans, per no dir que són idèntiques, que seria impossible no creure que es tracta en realitat d’una única tradició històrica i per això, creiem que la “rondalla” no és tal rondalla. L’any 1881, l’arabista Dozy va ser el primer en recollir i exposar el relat tal i com el coneixem,

directament de les cròniques escandinaves (Dozy 1881, 325-326). Només set anys després, Piferrer y Cuadrado, es van fer ressò del relat descrit per Dozy al seu llibre (Piferrer y Cuadrado 1888, 1309). Alguns anys més tard, va ser ja un historiador local, Perez-Cabrero, qui va reproduir també el relat a un llibre molt conegut i difós a les illes, pel que fàcilment podria haver passat de la lletra estampada a tractar-se d’una història coneguda per tot-hom (1909, 23).

El principal mèrit de Pérez-Cabrero va ser identificar la cova “d’esfum”, com la cova del relat. No sabem si Castelló va recollir la història contada per algun formenterer, a qui li hauria arribat directa o indirectament dels autors citats, o si ell mateix coneixia algun d’aquests textos. Qui si detalla a la seva història “El principe”, l’origen del relat és en Gordillo Coucieres, que l’inicia dient: “Una saga escandinava, cuyo nombre le resulta difícil de decir a cualquier latino, ofrece constància de los hechos que ahora narraremos”. (1976, 39). Queda clar doncs que no es tracta de cap rondalla o història autòctona, sinó d’un esdeveniment recollit i segurament idealitzat a les cròniques escandinaves. Va ser l’any 1991, que el germanista Macià Riutort, ens va acostar el relat de la incursió recollida a les cròniques Heimskringla de Snorri Sturluson, reproduint tot el text (1991).

2.1 El descobriment

Figura 2.- Retrat d'en Frank Jackson (foto Pins)

Figura 3.- Fotografies preses per en Frank Jackson a la galeria de la necròpolis de la cova des Fum

Com es ben conegut, la importància arqueològica de la cova es va fer patent a principi dels anys 60, gracies al naturalista anglès Frank Jackson (Fig. 2). Jackson va ser un investigador que avui es qualificaria de polièdric i fa uns anys d'home del renaixement, pels seus diversos interessos i treballs, com per exemple catalogar la gran majoria dels jaciments prehistòrics de l'illa. En les seves visites a la cova, destaca la troballa d'una important necròpolis a una galeria, de la que va fer algunes fotografies repetidament publicades (Fig 3). L'existència de ceràmiques, fonamentalment d'època prehistòrica i també islàmica, a diferents punts de la cavitat posaven en relleu el seu valor arqueològic. Lamentablement, el descobriment d'aquests dipòsits arqueològics i les seves respectuoses i escrupoloses inspeccions, no van tenir continuïtat, i ja poc després del seu descobriment, altres visitants van fer malbé moltes de les restes. De fet, per l'estat dels dipòsits arqueològics, la cova quant la va visitar en Jackson, devia presentar un aspecte molt espectacular, amb una gran quantitat de materials en superfície, ja que l'entrada de sediment és mínima i realment se n'ha acumulat molt poc. No gaire o res degué canviar la cova i els seus continguts des d'època islàmica.

La següent investigadora que va visitar la cova va ser, la també anglesa, Celia Topp, probablement acompanyada i encoratjada pel seu amic Jackson. Aquesta investigadora, que va participar en les excavacions del dolmen de Ca na Costa (1976), va trobar a la zona d'entrada els dos fragments ceràmics més cèlebres de la cavitat, pertanyents a l'horitzó campaniforme (Topp 1988). Aquests fragments situen el jaciment com l'únic punt de l'illa, fins al moment, que va rebre una atenció i probable ocupació en un moment primerenc de la colonització humana de l'illa, i això, com veurem no és casual.

2.2 La decadència

Des del seu descobriment fins a l'actualitat, però sembla que especialment als anys '70 i '80, la cova ha rebut un allau de visitants amb pocs escrúpols. Les notícies de les troballes a la cova es van estendre ràpidament, i diferents grups, de forasters establerts temporalment a l'illa i formenterers, van voler visitar i "explorar" el jaciment recentment descobert. En moltes ocasions, aquestes visites, lliures de la vigilància o com a

mínim del pas casual de gent que pogués veure'ls, donat l'aïllament de la cova, es realitzaven amb la intenció de portar a terme autèntiques excavacions clandestines i aconseguir materials arqueològics.

S'ha mencionat en alguna ocasió l'existència de forats d'espoli a la zona d'entrada, de fet l'única que rep llum natural. En realitat, la superfície d'aquesta galeria és un perfecte exemple del mal que es pot fer a un jaciment arqueològic. S'han comptat en aquest punt un mínim de 22 forats d'espoli, alguns amb més d'un metre de diàmetre, i amb pedres i sediment remoguts per gran part de la seva superfície. Però els danys no es queden aquí. Aquestes visites sembla, pel que hem pogut comprovar, que van realitzar un recorregut molt exhaustiu per tota la cova, ja que es poden trobar forats d'espoli i remogudes de terra per racons absolutament inversemblants. Així, llocs sense llum natural, estrets o sense pràcticament sediment, han sigut també objecte d'aquestes actuacions, amb la conseqüència lògica, forats i munts de terra estèril per tot arreu. Hem de dir que, si bé moltes són clarament d'època recent, en algunes ocasions es pot tractar de recerques més antigues. La presència de fragments de ceràmica islàmica a molts punts de la cova, ens alerta del seu interès per conèixer perfectament fins a l'últim detall de la seva morfologia i, perquè no, per trobar elements valuosos que poguessin estar amagats. Hem de pensar que en aquell moment, la cova tindria a diferents galeries els dipòsits d'època prehistòrica segurament intactes, amb una presència destacable i ben visible de ceràmiques i restes d'ossos, el que cridaria l'atenció dels nous illencs.

2.3 Les visites

Ja a la segona meitat dels anys vuitanta, com es descriu a l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, alguns investigadors van realitzar visites que "amb motiu de comprovar l'estat del jaciment i, posteriorment, per a la realització de la carta arqueològica de Formentera, només permeteren constatar la gairebé total alteració dels nivells arqueològics de la primera sala, així com la desaparició sota enderrocs de la galeria que permetia l'accés als enterraments" (Costa 2002). D'aquestes inspeccions provenen alguns dels materials dipositats posteriorment al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Hem de ressaltar

però, que aquestes visites no serviren per avaluar de forma correcta la importància arqueològica de la cavitat. Aquestes prospeccions sembla que es van centrar en la zona d'entrada on hi ha llum natural, i no s'endinsaren a l'interior de la cova, almenys a les principals galeries de la cova, a poques passes i molt accessibles, ja que hagués comportat el descobriment d'alguns punts de molta rellevància arqueològica, amb dipòsits en superfície fàcilment identificables.

De fet, tot i dur-se a terme per dos ocasions campanyes per a la realització de les cartes arqueològiques de l'illa, una molt recentment, aquestes no van detectar els importants contextos prehistòrics i medievals en superfície de l'interior de la cova.

Un fet que crida l'atenció és la reiterada menció, sempre que es parla de la cova, del fet que la galeria a on Jackson va trobar la necròpolis prehistòrica va quedar segellada per enderroc, que impedirien totalment la entrada. Fins i tot recentment es dona per fet, com si s'hagués comprovat personalment aquest extrem, "En connexió amb la sala principal hi ha altres galeries menors i, sobretot, una d'oculta per un esfondrament, però de la qual Jackson va realitzar un croquis..." (Colomar i Ramon 2012, 100). Com hem comprovat, aquesta galeria continua amb la obertura d'entrada en perfectes condicions i, es dona la circumstància que per la seva situació, difícilment podria patir per un esfondrament del sostre.

En definitiva, la manca de rigor a l'hora de realitzar les cartes arqueològiques (al menys pel que fa a les coves), o d'interès per aconseguir un coneixement complet de la importància del jaciment, va fer que no s'obtingués una perspectiva real de la seva riquesa i el seu valor arqueològic. Aquests són els antecedents que han portat a una situació inexplicable, que han convertit a la cova en la víctima perfecta d'espoliadors i curiosos que, des del seu descobriment, mai han deixat de fer malbé, voluntàriament o per ignorància, dipòsits arqueològics que en la majoria dels casos, es troben en superfície i son trepitjats, remoguts o destruïts en cada visita.

3. EL PROJECTE

L'any 2001, en el marc del projecte "La Mola de Formentera, un paisatge per a la investigació i la recuperació social de la prehistòria a les Pitiüses", es van iniciar, com hem

dit, excavacions arqueològiques a diferents cavitats d'aquest penya-segat, la cova de sa Parra a l'any 2001 i 2002, i la cova des Riuets a l'any 2002, així com una neteja superficial a una cabana de can Naveta, poblat prehistòric molt pròxim al penya-segat. Les investigacions, que devien continuar l'any 2003 a la cova de sa Parra, a can Naveta i a la cova des Fum, no van poder realitzar-se i el projecte va morir inacabat per raons alienes a la nostra voluntat¹. Tot i això, va servir per iniciar la documentació i el coneixement científic de les coves d'aquesta zona, que creiem conformen un conjunt en el que cada cova, donades les seves característiques i particularitats, oferiria oportunitats i possibilitats diverses a les comunitats humanes establertes a la Mola. De fet, identificar les possibilitats i l'ús de cada una de les cavitats és un dels objectius del nou projecte.

L'excavació realitzada a la cova des Riuets, una cavitat de les més conegudes per la comunitat científica arrel de la troballa i publicació de materials ceràmics en superfície l'any 1975 (Trias i Roca), va permetre la recuperació d'un destacat context arqueològic, d'inicis del II^{on} mil·lenni AC. que es trobava en gran part en superfície. L'estudi de les restes ha permès obtenir un primer acostament a les estratègies d'explotació del medi, donat que es van recuperar, entre d'altres, restes d'ictiofaunes (Marlasca 2008) i de malacofaunes (Marlasca 2010). També s'han pogut identificar les espècies vegetals introduïdes i que degueren ser una part fonamental de la seva alimentació, com indiquen també l'alt nombre de molins que es detecten en aquests jaciments (López Garí *et ali* 2013), així com les espècies de fauna domèstica, també introduïdes, i les presents a l'illa i que foren objecte del consum (López Garí *et ali* 2014). Resumint, tot i que la cova, al menys la zona on es trobava el dipòsit arqueològic, no va ser mai habitada, ja que no presenta les mínimes condicions necessàries, si que va protegir un valuós conjunt prehistòric que s'hauria escolat per algunes esquerdes fa quasi 4.000 anys. Les excavacions a la cova de sa Parra, pràcticament al damunt de la cova des Ri-

¹ Sorpren que a un treball a on suposadament es fa un exhaustiu recull de les activitats arqueològiques realitzades a Formentera, s'ometin deliberadament les campanyes realitzades a les coves de sa Parra i Riuets, i el projecte d'investigació que els donava marc, quant a més es presenta el panorama d' "una situació ideal per al plantejament de programes d'investigació..." (Colomar i Ramon 2012). L'únic projecte d'investigació realitzat a l'illa fins aquell moment, amb 11 anys d'anterioritat i amb l'objectiu d'excavar diferents jaciments, s'obvia, i no es citen ni els treballs amb resultats ja publicats.

uets, no van permetre identificar un context clar d'ocupació prehistòrica, però la presència d'alguns materials ceràmics confirmen que com a mínim la varen visitar. Només les excavacions projectades en aquesta cova ens ajudaran a obtenir un millor coneixement del paper que va jugar en aquesta xarxa cavernícola. Fruit d'aquests treballs s'han pogut albirar alguns trets característics, com un aprofitament global dels recursos de l'illa, o la continuïtat que es dibuixa, per exemple, a la tradició en la producció ceràmica, que han servit per diferenciar les comunitats Pitiüses dins del grup balear (Marlasca i López Garí 2013). Aquests trets particulars, com s'assenyalava en aquell treball, s'han d'ampliar per exemple amb una xarxa de contactes extra insulars propi, tradicions funeràries també continuïstes, que aprofiten les coves i que no desemboca en la construcció d'hipogeus, o amb un aprovisionament d'aigua forçadament particular (Marlasca i López Garí 2015).

Amb motiu de la creació del Consell de Formentera, semblava que es donaven les condicions necessàries per a la continuació de les investigacions, pel que a l'any 2010 vàrem decidir reprendre el projecte. En aquesta ocasió, el projecte "La prehistòria a les Pitiüses. Societat i economia entre el III^{er} i el Ier mil·lenni AC" pretén, mitjançant les excavacions de diferents jaciments, entre els que la cova des Fum té un rol protagonista, adquirir una imatge, el més clara possible, de les característiques i dels principals trets socials, econòmics i ideològics durant la prehistòria pitiüsa. La zona d'investigació es situa, com a l'anterior projecte, a la Mola, ja que creiem que es tracta d'un àmbit que recull de manera exemplar tots els contextos possibles, fet que podríem extrapolar a la mateixa cova des Fum, un jaciment paradigmàtic que, com dèiem a les jornades, sembla contenir al seu interior un panorama molt complet i únic, de la vida que portaren els grups humans establerts a l'illa des de la seva arribada a finals del III^{er} mil·lenni AC. fins a l'edat del Ferro.

4. LA COVA DES FUM: UN GEGANT ADORMIT

Les visites realitzades a la cova amb una finalitat científica, a excepció de les d'en Frank Jackson, es centraren a la zona d'entrada. Ja hem parlat de la gran galeria situada a l'entrada. A ella s'accedeix per una ample obertura i un voluminós

bloc caigut la divideix en dos. Tant a un costat com a l'altre d'aquest bloc, es van construir diferents llenços de muralla per tal de tapiar els diferents accessos i fortificar el recinte. De la mateixa manera, es van tancar també amb murs de diferents dimensions i característiques, altres orificis de la cova, en un clar intent d'impedir l'accés al seu interior. Si bé s'ha plantejat que es tracta d'una construcció d'època islàmica, poder al relacionar-la amb el relat de l'atac normand, ja que les muralles apareixen tant a la "rondalla" com a les cròniques escandinaves, creiem que el tipus de construcció, la pedra utilitzada i l'escrupolosa feina per a tancar totes les obertures, s'avenen clarament amb la idiosincràsia defensiva del segon mil·lenni AC Pitiús. A més, aquesta muralla no s'ha de llegir aïlladament, sinó que s'ha d'integrar en una obra de fortificació, en primer lloc a la mateixa cova, on hi ha diverses parets i racons tapiats, i en segon lloc a tot el conjunt de coves d'aquest penya-segat, entre les que hem de destacar també la cova de ses Mamelles, i la defensa del mateix camí d'entrada amb la muralla de sa Cala, coneguda des de l'any 1977 (Fernández 1977), i excavada els anys 1997-98 (Colomar i Ramón 2012).

Pel que fa a la gran galeria d'entrada, la majoria dels materials exhumats de la cova i que es van dipositar al museu, o encara estan en possessió d'espoliadors o col·leccionistes, provenen d'aquesta zona. Encara que es tracta d'un espai de grans dimensions, en general esta ocupat per pendents de roca i blocs caiguts, que redueixen la zona "habitable" a només uns 100 m². Per les seves característiques, fonamentalment la presència de llum natural, és l'únic indret de la cova apte per a una ocupació humana, ja fos esporàdica o molt dilatada en el temps, i a on es podrien dur a terme totes les activitats quotidianes de tipus domèstic.

Però, una visita per les principals galeries, encara que hagués sigut superficial (ja que no presenten grans problemes d'accessibilitat), hauria aportat un panorama totalment diferent del que es tenia de la cavitat fins al moment. Ara podem situar fins a sis grans zones de gran valor pel que fa a la seva importància arqueològica. Ja hem parlat de la primera, la gran galeria d'entrada, les altres cinc són:

1.- Molt a prop d'aquesta galeria, a uns 100 metres, es troba un indret al que hem denominat "el santuari blanc". Es

troba a una sala sense llum natural, amb el terra format per grans blocs col·lapsats del sostre, el que ha creat un espai en general no gaire alt i amb una superfície irregular, amb desnivells i esquerdes de certa fondària. A la seva part més alta, es troba una formació d'estalactites i estalagmites alineades cap a l'interior de la galeria. Aquesta formació acaba coincidint amb la presència d'una esquerda entre els blocs que configuren el terra, de 2 m de fondària, en sentit transversal a la alineació d'estalactites. Precisament en aquest punt es va col·locar una gran pila de pedra de marès de forma més o menys pentagonal, i es va condicionar una llar al seu costat. Restes de cendres i carbons, relacionats amb presència de ceràmica, ens alerten de les activitats que es van portar a terme just en aquest punt, i que tindrien al foc i l'aigua, que s'escalfa del sostre, com a protagonistes. El resultat de les activitats realitzades acabarien al fons de l'esquerda, on es trobava un destacable dipòsit arqueològic, amb restes de fauna i ceràmica. Es va poder apreciar que es tracta d'una zona de pas molt transitada, fet que ha alterat greument els nivells arqueològics, al tractar-se també d'una espai relativament proper a l'entrada i de fàcil accés, al que s'ha d'afegir que es van detectar alguns forats, probablement realitzats per visitants en cerca de restes arqueològiques (Figura 4).

Figura 4.- Perspectiva del "Santuari blanc"

Les característiques del lloc ens fan pensar que es tracta, sense dubte, d'un lloc a on es van realitzar practiques de tipus cultural o simbòlic (Marlasca i López Garí 2015). El mal estat dels sediments arqueològics i la presència de materials amb gran perill de desaparèixer, van ser determinants a l'hora d'escollir aquest sector per a dur a terme la primera campanya d'excavacions al 2012.

2.- Confrontant amb aquest "santuari blanc", es va trobar un altre zona on es podien apreciar restes humanes disperses a diferents llocs. La proximitat entre aquests punts amb restes humanes, ens indueixen a creure que es podria tractar d'una mateixa àrea de necròpolis. Aquests sectors es trobaven totalment alterats pel pas de gent i la remoció de terres, i en algun cas, com al sector que hem anomenat "Plataforma dels ossos", pràcticament desfets. Si afegim que es troben en un lloc per on els visitants han transitat molt, i que les restes es troben en superfície, sense sediment que els cobreixi, és fàcil imaginar el seu pèssim estat. Per això, al 2012 es va decidir portar a terme una petita actuació per recuperar les restes de l'indret més exposat.

3.- Propera a la zona d'entrada, hi ha un altra gran galeria sense llum natural. A un dels seus laterals es troba l'obertura a una petita galeria. Tant aquesta obertura com la petita galeria semblen haver estat els llocs escollits per a realitzar, també, pràctiques culturals. En aquesta ocasió es tracta d'un sector de fàcil accés que hem denominat "santuari del pòrtic". El nom vindria donat per la impressionant formació d'estalactites i estalagmites que justament s'ha format al llindar o pas a la petita galeria, conformant un autèntic pòrtic natural (Fig.5). A l'interior de la galeria, hi ha diferents bassals d'aigua, formats probablement per l'aigua que goteja del sostre i les parets. A la zona de la formació d'espeleotemes, s'observen acumulacions de sediment carbonós similars a les excavades a la esquerra del "santuari blanc". A més, al damunt d'uns grans blocs situats al front del "pòrtic", es van col·locar dos "piles" similars a la de l'altre recinte. Per últim, en algunes cavitats entre las roques s'observen grans quantitats de ceràmica. Per tot això, creiem que aquests dos espais van ser dedicats a la realització de pràctiques religioses i simbòliques amb cerimò-

nies molt similars, amb l'aigua com a protagonista i que desembocarien amb la creació de dipòsits arqueològics de idèntiques característiques.

Figura 5.- Imatge del "pòrtic" que dona pas a una petita galeria

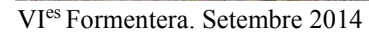
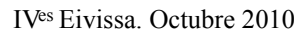
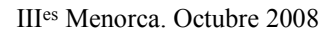
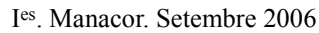
4.- A una galeria de difícil accés, es va retrobar la necròpolis que es donava per perduda "sota uns blocs caiguts". Es tracta d'una formació estreta amb un gran desenvolupament horitzontal, que es troba atapeït de restes humanes. Aquestes es troben en un lamentable estat de conservació. Per un costat degut a que estan sense enterrar, i a l'acidesa de l'ambient, que els hi ha provocat descomposició i una gran fragilitat. Si a això afegim les visites d'espoliadors i altres visitants, que literalment han caminat per damunt les restes, entendrem l'estat en que es troba gran part d'aquesta necròpolis, tot i la dificultat per arribar-hi. Es tracta d'una necròpolis prehistòrica que probablement va estar en ús molts centenars d'anys, com es desprèn de la gran quantitat de restes que s'hi troben.

5.- Per finalitzar, esmentar l'existència de diferents ullals o fonts d'aigua. Si be en l'actualitat sembla que només hi ha una d'activa, la presència d'altres, a galeries amb clares mostres d'haver estat netejades a època prehistòrica, posarien en evidència que en aquell període la disponibilitat d'aigua a la cova devia ser molt important, i si tenim en compte la manca d'aigua superficial a tota la illa, s'entén perfectament el perquè aquesta cova i altres d'aquest penya-segat van ser tant intensament fortificats i el perquè de la seva importància (Marlasca i López Garí 2015).

En definitiva, la cova des Fum es presenta com un jaciment de primer ordre, ric i complex, que recull al seu interior dipòsits arqueològics que aporten una visió complerta i diversa dels diferents aspectes de la vida i la mort al llarg de la prehistòria. Encara que en menor mesura, també el període islàmic està representat per dipòsits a diferents indrets, tot i que sense la espectacularitat ni el calat que suposen els dipòsits prehistòrics. La presència d'aigua, un bé escàs a l'illa i pràcticament present només a algunes coves, sembla ser el factor fonamental que explica el perquè de l'elecció d'aquesta cova des de l'arribada dels primers grups humans a l'illa, com a punt per al seu abastiment, i que en algun moment molt primerenc, desembocaria en el seu culte, convertint la cova en un recinte sagrat, i amb una vessant també funerària.

BIBLIOGRAFIA

- CASTELLÓ GUASH, J. 1976: Rondalles de Formentera.
- COSTA, B. 2002: "Fum, cova des", Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera 6, 304-307.
- COLOMAR, M. i RAMÓN, J. 2012: Intervencions al patrimoni històricoarqueològic de Formentera, passat i futur: el jaciment de sa Cala (La Mola), *Jornades d'Estudis locals Joan Marí Cardona*, 1, 93-121.
- FERNÁNDEZ, J. H. 1977: "Últimos descubrimientos prehistóricos en la isla de Formentera", XIV Congreso Nacional de Arqueología, Vitòria 1975.
- GORDILLO COUDIERES J. L. 1976: Leyendas de Formentera, Valencia.
- LÓPEZ GARÍ J. M^a; PÉREZ JORDÀ, G.; MARLASCA MARTÍN, R.; FARRERA FERNÁNDEZ, V. i ENRICH MENSA, J. 2013: "La primera agricultura pitiusa y balear: las evidencias de la cova des Riuets", *Saguntum* 45, 65-77.
- LÓPEZ GARÍ, J. M^a ; MARLASCA MARTÍN, R. 2014: "L'exploració dels recursos animals a les Pitiüses a inicis del II^{on} Mil·lenni: un tret diferencial?", *V Jornades d'arqueòlegs de les Illes Balears* 2012, 35-42.
- MARLASCA MARTÍN, R. 2008: "Ictiofaunas de la cova des Riuets (La Mola, Formentera, Balears)", Archéologie du poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS. Hommage aux travaux de Jean Desse et Nathalie Desse-Berset. XXVIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes. XIVth ICAZ Fish remains working group meeting, Sous la direction de P. Béarez, S. Grouard et B. Clavel. Ed. APDCA, 341-346.
- MARLASCA MARTÍN R. 2010: "El consumo de moluscos marinos por los primeros pobladores de las Pitiusas (La Mola, Formentera, Balears)", *Fervedes*, 6, 131-137.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a. 2013: "Per una prehistòria pitiusa", *Randa*, 71, Eivissa, de la prehistòria a la actualitat, 5-19.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a. 2015: "Aprovisionamiento de agua y culto en la prehistòria pitiusa", In Amicitia, Miscel·lania d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera,
- PÉREZ-CABRERO, A. 1909: Ibiza. Arte, Agricultura, Comercio, Costumbres, Historia, industria, Topografía. Guía del turista, Barcelona.
- PIFERRER, P. Y CUADRADO, J.M^a 1888: Islas Baleares. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia, Barcelona.
- RIUTORT I RIUTORT, M. 1991: "Breu notícia d'una incursió norrena a les Balears (a. D. 1109) continguda a la Heimskringla de Snorri Sturluson", *Fòrum*, 5, Actes del Congrés «Deutsch in Spanien aus der Sicht der europäischen Integration», 239-251.
- TOPP, C.; FERNÁNDEZ, J. H. i PLANTALAMOR, L. (1976): "Ca Na Costa: A megalithic chamber tomb on Formentera. Balearic Islands", *Bulletin Institutea of Archaeology*, 13, 139-174.
- TOPP, C. (1988): "Incised or Beaker wares in the Balearic islands?", *Institute of Archaeology Bulletin*, 25, 67-85.
- TRIAS, M. i ROCA, LL. (1975): "Noves aportacions al coneixement de les coves de Sa Mola (Formentera) i la seva importància arqueològica", *Endins*, 2, 15-33.

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

**Consell Insular
de Formentera**